

De aard van Moskovië

Richard Bredschneijder

Onderzoeksseminar III: bachelorscriptie Geschiedenis 2015
Scriptiebegeleider: David Onnekink

Inhoudsopgave

Inleiding	3
I. Tussen Europa en Azie	4
Het historiografische debat	9
II. Alle wegen leiden naar Moskou	18
De Roomse Ambassades: Sigismund von Herberstein	20
De Amsterdamse Tocht: Nicolaas Witsen	25
Conclusie	31
Bibliografie	33
Bijlage (kaart)	34

INLEIDING

In deze scriptie staat het historische debat over het politieke karakter van het Moskovische rijk centraal en het daarmee verbonden vraagstuk over de afwijkende geschiedenis van Rusland ten opzichte van andere Europese landen.

Historici zijn het met elkaar eens dat het Moskovische rijk een unieke plaats in de geschiedenis inneemt, al was het maar vanwege de ligging tussen Europa en Azië. Maar ook historisch gezien heeft Rusland een geheel unieke weg bewandeld. Historici zoeken al jaren naar verklaringen hiervoor, ook omdat Rusland de vreemde eend in de Europese bijt is en historici vooral geïnteresseerd zijn in het vinden van verklaringen voor afwijkende zaken in de geschiedenis.

In de zoektocht naar verklaringen zijn historici met verschillende interpretaties, inzichten, benaderingen en verklaringen gekomen en zijn er zelfs hele historiografische stromingen ontstaan die soms lijnrecht tegenover elkaar staan. Veel belangstelling gaat uit naar het Moskovische rijk, dat rond 1300 tot stand kwam als onafhankelijk vorstendom en vanaf het begin van de 18^e eeuw bekend stond als het Russische Rijk. Die belangstelling is er omdat Moskovië niet alleen alle Russische vorstendommen veroverde en verenigde en zo de Russische staat stichtte, maar ook omdat het Moskovische rijk zo het fundament vormde van Rusland en op haar hele geschiedenis grote invloed heeft gehad. Daarom is het voor historici van belang om dit Moskovische rijk te bestuderen om een beter historisch inzicht te krijgen in de Russische geschiedenis in algemene zin.

Historici zijn het vooral niet eens over de politieke aard van het Moskovische rijk. Dit komt mede doordat de Russen hier zelf bijzonder weinig over geschreven hebben en historici het dus vooral moeten doen met buitenlandse bronnen van reizigers, diplomaten en handelaren. Er bestaan twee zeer tegengestelde visies over hoe historici met deze buitenlandse bronnen om moeten gaan en wat ze nu eigenlijk zeggen, of juist niet zeggen. In deze scriptie wordt daarom aandacht besteed aan dit historiografische debat en de achtergrond ervan, en vervolgens zal ik zelf twee van zulke buitenlandse bronnen behandelen met de vraag wat ze eigenlijk zeggen en wat we ermee kunnen, en zodoende hopelijk de historiografische visie die ik het meest aannemelijk vind te kunnen bevestigen.

Door twee bronnen met elkaar te vergelijken en te kijken hoe ze tot stand gekomen zijn wil ik ten eerste een beter inzicht verkrijgen in wat de bronnen zelf zeggen, en vervolgens of deze bronnen ons iets kunnen vertellen over de politieke aard van het Moskovische rijk en hoe dit past binnen het bestaande historiografische debat omtrent dit onderwerp.

I

Tussen Europa en Azië

In 1997 sprak de Russische president Boris Jeltsin in Parijs voor de leden van de NAVO. Na lange, moeizame onderhandelingen tekenden Rusland en de NAVO op 27 mei in Parijs een verdrag waarin beide partijen beloofden elkaar niet langer te zien als vijanden en dat ze zouden werken aan een langdurige samenwerking voor vrede en veiligheid in Europa en de wereld. De onderhandelingen verliepen moeilijk door de onenigheid tussen de NAVO en Rusland over de bombardementen op de Servische hoofdstad Belgrado, de irritaties bij de Russen over de plannen voor NAVO-uitbreidingen richting Rusland en Jeltsin stond daarnaast in eigen land onder grote druk om een hardere positie in te nemen tegen het 'Westen'.

In zijn toespraak sprak Jeltsin zich optimistisch uit over de toekomst van Europa:

(...) for the first time in history, the people of Europe are joined together by common democratic values. (...) This is the opportunity which we have to use to make sure that we provide our children, our grandchildren with a happy future. It is up to them to live in the 21st century and it is up to them to continue on the work which we began.¹

Elf jaar later viel de volgende generatie Russische leiders Georgië binnen en op dit moment hebben we te maken met een enorme internationale crisis tussen Rusland, de NAVO en Europa over de Oekraïense kwestie. Op dit moment worden er naar alle waarschijnlijkheid boeken vol geschreven over de vraag wat er in iets meer dan een decennium is veranderd tussen Rusland en het Westen.

Wat er in ieder geval veranderd is in die relatie is de manier waarop Russen naar Europa kijken, en vooral ook zichzelf. Uit de woorden van Boris Jeltsin kunnen we bijvoorbeeld destilleren dat hij Rusland beschouwde als een van die Europese naties met Europese democratische waarden. De toekomst van het democratische Rusland lag in Europa, op basis van gedeelde normen en waarden. Ondanks dat, en ondanks het feit dat bijna alle voormalige Oostbloklanden zijn toegetreten tot de EU en de NAVO, is er echter nooit sprake geweest van Russische toetreding tot de EU of de NAVO. Dit illustreert de ongemakkelijke positie die Rusland al ruim vijfhonderd jaar

¹ NAVO, *Remarks by Russian President Yeltsin* (Mei 1997), <http://www.nato.int/docu/speech/1997/s970527e.htm>

inneemt ten opzichte van Europa: hoezeer het land ook op het Westen probeert te lijken, en hoezeer het land ook de aansluiting zoekt bij het Westen – het hoort er toch niet helemaal bij.

Ik wil hiermee laten zien hoe belangrijk de vraag is hoe Rusland zich tot Europa verhoudt en hoe het antwoord op die vraag directe politieke gevolgen kan hebben. Maar het is niet alleen nu actueel. De vraag welke plek Rusland ten opzichte van Europa inneemt loopt als een rode draad door de Russische geschiedenis, en komt ook geregeld terug in Europese debatten. In de 19^e eeuw was het Russische politieke en intellectuele landschap verdeeld in Slavofielen en Europeanisten, waarbij de eerstgenoemden de West-Europese cultuur, ideeën en waarden verwierpen terwijl de Europeanisten in West-Europa juist een voorbeeld zagen voor modernisering. Het debat tussen deze twee intellectuele stromingen ging veel verder dan politiek; de twee kampen vertegenwoordigden twee verschillende beschavingsvormen en de keuze daartussen was ook in de 19^e eeuw van groot belang voor de manier waarop de Russische beschaving zich verhiel tot de Europese beschaving.²

Maar ook in Europa werd de vraag, of liever gezegd het debat, relevant vanwege de toename van de Russofobie in met name Frankrijk en Engeland. Europese reizigers die Rusland bezochten zoals de Marquis de Custine concludeerden dat Rusland achterlijk was en repressief (vanwege de Mongoolse overheersing in een ver verleden). De Marquis de Custine zag de verwesterde cultuur van de Russische adel als oppervlakkig – hij vergeleek ze met getrainde wilde beren – en hij zag het Russische volk als ‘Aziatisch’. Zijn uitspraak “*Scratch a Russian, find a Tatar*”³ werd overal in Europa en zelfs in Rusland herhaald. De Slavofielen in Rusland grepen het vermeende ‘Aziatische’ aspect van Rusland aan als argument om Westerse ideeën te verwerpen als onverenigbaar met de Russische cultuur. Rusland hoorde simpelweg niet thuis in de Europese beschaving. Maar tegelijkertijd beschouwden de Slavofielen de Russische beschaving als superieur aan de volken in Azië. Fjodor Dostojevski vatte deze ambivalente houding samen met de uitspraak “*In Europe we are Tatars, but in Asia we too are Europeans.*”⁴

In West-Europa was de vermeende Aziatische kant van de Russische cultuur een belangrijk middel om de Russofobie aan te wakkeren in Europa tegen de achtergrond van de Oriëntaalse Kwestie en de Krimoorlog. Russofobie werd in West-Europese kringen vanaf de Griekse crisis in 1821 steeds sterker. Vooral Engeland en Frankrijk vreesden dat Rusland de Griekse kwestie

² A. Walicki, *The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought* (Londen 1975) 394-397.

³ A. De Custine, *Letters from Russia*, A. Muhlstein ed. (New York 2002).

⁴ Mark Bassin, ‘Geographies of Imperial Identity’, in: Dominic Lieven (ed.), *The Cambridge History of Russia Vol. II Imperial Russia 1689-1917* (Cambridge 2006) 45-63, 55.

misbruikte om van het Ottomaanse Rijk een Russische vazalstaat te maken en de Zwarte Zee te domineren.⁵

De 18^e eeuw vormde in dit hele debat een zeer belangrijke tijd. Dat heeft alles te maken met de bewuste pogingen van voornamelijk tsaar Peter de Grote en Catharina de Grote om van het Russische Rijk een Europese grootmacht te maken. Catharina de Grote wilde in 1767 zelfs wettelijk laten vastleggen dat Rusland 'Een Europese staat is' in haar beroemde *Nakaz*, de instructies voor een wetgevingscommissie. Ze voegde er een extra wetsartikel aan toe om te beargumenteren waarom Rusland volgens haar een Europese staat was:

This is clearly demonstrated by the following Observations: The Alterations which Peter the Great undertook in Russia succeeded with the greater Ease, because the Manners, which prevailed at that Time, and had been introduced amongst us by a Mixture of different Nations, and the Conquest of foreign Territories, were quite unsuitable to the Climate. Peter the First, by introducing the Manners and Customs of Europe among the European People in his Dominions, found at that Time such Means as even he himself was not sanguine enough to expect.⁶

Peter de Grote was de eerste tsaar van Moskovië die het rijk openstelde voor Europese invloeden. De Europese grootmachten waren Rusland economisch, technologisch en cultureel ver voorbij gestreefd. De enige manier om Moskovië snel te moderniseren, en zo de grenzen van het rijk veilig te stellen, was door de Europese grootmachten te imiteren en te kopiëren.⁷ Peter de Grote legde de basis voor een moderne bureaucratistische staat, een 'well organized police state'⁸, niet met als doel om de Moskovische autocratische traditie te vervangen, maar om deze te versterken en te moderniseren om aansluiting te zoeken bij de Europese grootmachten.

Naast culturele aspecten en het intellectuele debat rondom de identiteit van Rusland speelt ook de geografie een grote rol. Zo bevonden Moskovië en het hart van het latere Russische Rijk zich geografisch gezien op het Europese continent. Bij gebrek aan natuurlijke grenzen die Europa van Azië zouden scheiden werd in het Russische Rijk het Oeralgebergte aangewezen als de natuurlijke scheiding tussen 'Europees Rusland' en 'Aziatisch Rusland'. Voor de Europeanisering door Peter de Grote deden de Moskovische elites geen enkele poging hun ligging op het Europese continent te bewijzen, omdat

⁵ O. Figes, *Crimea* (Londen 2011) 40.

⁶ Documents in Russian History, 'The Instructions of Catherine II to the Legislative Commission of 1767' (versie 27 januari 2009),

http://academic.shu.edu/russianhistory/index.php/Catherine_the_Great%27s_Instructions_to_the_Legislative_Commission%2C_1767 (November 2014)

⁷ G. Hosking, *Russia: People and Empire* (Londen 1998) 94.

⁸ A. Kappeler, *The Russian Empire: A multi-ethnic history* (New York 2013) 106.

Europa voor hen een onaantrekkelijk continent was waar gevaarlijke legers en ideeën vandaan kwamen en waar in de ogen van de Russen een ketterse vorm van het Christendom heerste.⁹ Vanaf de Europeanisering die door Peter de Grote werd ingezet werd het wel relevant om de positionering van Rusland in Europa te onderbouwen. Vasili Tatisjtsjev, een historicus in dienst van het hof van Peter de Grote, stelde vast dat de Oeral het Europese Rusland scheidde van haar 'koloniale' bezittingen in Azië zoals de zeeën de koloniën scheidde van hun West-Europese eigenaren. Het idee van de Oeral als natuurlijke grens tussen Azië en Europa is daarna erg invloedrijk geworden,¹⁰ en wordt nog steeds dagelijks herhaald. Op bijna alle kaarten van Europa, ook op de dagelijkse weerkaarten, staat ook Rusland aangegeven – maar tot aan de Oeral. Als fysieke grens stelt de Oeral overigens niet zo veel voor. Het is een zeer oud gebergte dat qua hoogte in het niet valt in vergelijking met de Alpen en de Pyreneeën.

Een ander geografisch-politiek aspect in dit hele vraagstuk, maar wezenlijk van minder groot belang, is het feit dat Rusland door de geschiedenis heen letterlijk steeds meer richting Europa opschoof. In de Russisch-Poolse oorlog van 1654 veroverde Moskovië oostelijke delen van Polen waaronder Smolensk. Kiev en de Oekraïense gebieden ten oosten van de Dnjepr werden een Moskovische vazalstaat. Oekraïne werd onder Catharina de Grote volledig geïntegreerd als een Russische provincie. Tijdens de Noordse Oorlog veroverde Rusland Estland en Livonia op Zweden, wat erkend werd in het verdrag van Nystadt in 1721.¹¹ Rusland begon zich ook steeds meer in Europese conflicten te mengen. In de Poolse Successieoorlog, de Oostenrijkse Successieoorlog en de Zevenjarige oorlog positioneerde Rusland zich als bondgenoot van Oostenrijk totdat het aan het eind van de Zevenjarige oorlog overliep naar Pruisen. Onder Catharina de Grote werd Polen gereduceerd tot een Russische vazalstaat, en vervolgens in drie partities (1772, 1793, 1795) geannexeerd.¹² Het Krim Khanaat werd in de 1780'er jaren ingelijfd als de Russische provincie 'Novorossia'. Tijdens de Napoleontische oorlogen kwamen daar nog meer Poolse gebieden bij die ooit in Pruisische handen waren, Finland en Moldavië.¹³

Deze beknopte opsomming van de Russische territoriale uitbreidingen richting of in Europa is van belang omdat de Russische tsaren zeer bewust Europese gebieden wilden hebben. Met uitzondering van Moldavië, Oekraïne en Wit-Rusland, werden alle gebieden grote mate van autonomie gegeven door de Russische staat. Polen en Finland hadden hun eigen constitutie en

⁹ M. Poe, *The Russian Moment in World History* (Princeton 2006) 41.

¹⁰ Bassin, 'Geographies of Imperial Identity', 47.

¹¹ Kappeler, *The Russian Empire*, 60-75.

¹² Hugh Ragsdale, 'Russian Foreign Policy, 1725-1815', in: Dominic Lieven (ed.), *The Cambridge History of Russia Vol. II Imperial Russia 1689-1917* (Cambridge 2006) 504-529, 505-515.

¹³ Kappeler, *The Russian Empire*, 85-102.

zelfs een eigen leger, de Baltische gebieden kregen ook een grote mate van autonomie. Dit was omdat deze gebieden economisch en politiek zeer ontwikkeld waren. De Baltische gebieden, Finland en Polen beschikten over een zeer ontwikkelde standenstaat en een burgerij, bloeiende handel en een zeer bekwame bestuurders onder de aristocratische klasse. Ze fungeerden daarom als een voorbeeld voor de tsaren die de bruikbare delen wilden kopiëren in Rusland en daarvoor steeds meer Baltische Duitsers, Zweeds-Finse en Poolse edelen inhuurden om de Russische bureaucratie en het leger te moderniseren.¹⁴ De verovering van Europese gebieden was voor Rusland dus een vorm van Europeanisering op zichzelf. Met iedere stap richting Europa ging Rusland meer op Europa lijken, was de gedachte.

Mijn scriptie concentreert zich specifiek op de geschiedenis van Moskovië en de politico-culturele aard van het Moskovische rijk. Verscheidene historici hebben dit rijk onderzocht met als doel een beter inzicht te verwerven in de Russische geschiedenis, politiek en cultuur. De visies over hoe dit Moskovische Rijk door historici beschouwd zou moeten worden lopen sterk uiteen. Moskovië zou een tirannieke premoderne communistische staat zijn, een Aziatisch rijk naar Tataars model, een even on-Europees oligarchisch geheel met de tsaar als 'partijvoorzitter' of juist een Oost-Europese monarchie zoals Polen met typisch Europese eigenschappen zoals standenvergaderingen, wetcodes, en zelfs parlementen.

De reden dat de visies zo sterk uiteen lopen is dat de Moskovieten zelf bijzonder weinig hebben opgeschreven over hun interne politiek. Wellicht is dat op zichzelf al een aanwijzing in de richting van een van de zojuist genoemde interpretaties – die later uitgebreid aan bod komen. Voor de Moskovische politiek moeten we het vooral ook hebben van wat buitenlandse bezoekers erover schreven. Moskovië was echter zeer wantrouwend naar buitenlandse, en vooral Europese bezoekers. Pottenkijkers werden absoluut niet op prijs gesteld en contact tussen buitenlanders en de Moskovische bevolking, edelen inclusief, was verboden. Ook dat kan ook gezien worden als een aanwijzing over de aard van dit rijk. Maar het maakt de zaak complexer: historici zijn het vervolgens dus niet eens hoe deze buitenlandse bronnen geïnterpreteerd moeten worden, en of ze überhaupt wel waardevol zijn. De historici staan wat dat betreft lijnrecht tegenover elkaar. In deze scriptie laat ik de belangrijkste visies aan bod komen en kom ik met een eigen conclusie, aan de hand van bronmateriaal, over welke visie mij het meest aannemelijk lijkt.

¹⁴ Kappeler, *The Russian Empire*, 102-108.

HET HISTORIOGRAFISCHE DEBAT

De vraag of Rusland bij de Europese beschaving hoort en hoe het zich verhoudt (en verhiel) tot de rest van Europa is nauw verbonden met de vraag wat de aard van Rusland zelf is en de Russische geschiedenis. Niet alleen Russische en Europese denkers en politici worstelden hiermee, ook historici zijn het nog lang niet met elkaar eens over dit onderwerp. Vooral over de aard van Moskovïë lopen de visies sterk uiteen. Dit heeft er alles mee te maken dat de Moskovische politiek erg geheimzinnig was en er bijzonder weinig over geschreven is door de Russen zelf. Ik zal bondig de belangrijkste historiografische tradities uiteen zetten om vervolgens verder in te gaan op het debat.

Het debat barstte onder westerse historici in alle hevigheid los in de jaren na de Russische Revolutie van 1917 omdat er een historische verklaring gezocht moest worden voor het feit dat juist Rusland het eerste communistische land ter wereld werd, en tevens voor lange tijd ook het enige land.

Een belangrijke historiografische school op dit gebied ontstond uit een al langer bestaande benadering waarvan de Russische historicus Vasili Kljoetsjevski (1841-1911) de grondlegger was.¹⁵ Kljoetsjevski's interpretatie van de Russische geschiedenis vormde de basis voor de latere Westerse historici die de oorsprong van de Sovjet-Unie probeerden te verklaren. Kljoetsjevski introduceerde het "service state" model, waarmee hij liet zien hoe alle lagen van de Moskovische, en later de Russische bevolking in dienst stonden van de autocratische tsaar en hoe in de hele Russische geschiedenis dus de staat had gefunctioneerd als de drijvende kracht. Kljoetsjevski werd daarmee de grondlegger van de zogenaamde 'Etatistische school' binnen de Russische geschiedenis die met name de nadruk legde op het autocratische karakter van Rusland.

De Russische theoloog en filosoof Nikolai Berdjajev zette in de jaren '30 voor het eerst een verklaring uiteen voor de Bolsjewistische revolutie in Rusland waarbij de nadruk lag op de aard van het Russische Rijk. Hij legde nadrukkelijk de connectie tussen het Orthodoxe en autocratische Rusland en de revolutionaire Sovjet-Unie door te stellen dat het streven naar het Derde Rome van de tsaren was overgegaan in het streven naar de Derde Internationale van Lenin, en dat het Bolsjewistische bewind alle karaktereigenschappen van het prerevolutionaire Rusland had overgenomen.¹⁶

De belangrijkste en misschien wel de meest controversiële westerse historicus die de Sovjetgeschiedenis benaderde aan de hand van de etatistische en messianistische verklaring was Richard Pipes. In zijn belangrijkste werk,

¹⁵ M. Poe, 'The Truth about Muscovy', *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* (2002) 1-14.

¹⁶ Poe, 'The Truth about Muscovy', 2.

*Russia under the Old Regime*¹⁷ uit 1974, doorloopt Pipes de gehele Russische geschiedenis als een lange weg richting het Stalinisme. De belangrijkste reden dat Moskovië zich volgens hem niet zoals andere Europese staten ontwikkelde is omdat er geen bourgeoisie bestond en het concept privébezit de Moskovieten vreemd was.¹⁸ Moskovië heeft zich vervolgens, in tegenstelling tot andere Europese staten, met veel geweld moeten verenigen en om vervolgens dit immense rijk te besturen hebben ze het enige model dat hen bekend was overgenomen, namelijk het Tataarse bestuursmodel.¹⁹ *En passant* vergelijkt Pipes tsaar Ivan III nog even met Stalin.²⁰ Vanaf ongeveer Ivan III (r. 1462-1505) hebben de tsaren hun macht geprobeerd te vergroten door hun rijk te besturen zoals de Russische landadel al eeuwenlang gewend was haar eigen grond te besturen: als persoonlijk bezit met totale macht over alles en iedereen die zich op die grond bevond. Dit was halverwege de 17^e eeuw voltooid.²¹

Het boek werkt vervolgens toe naar het laatste en belangrijkste hoofdstuk, *Towards the police state*.²² Hierin stelt Pipes dat het tsaristische systeem, om de macht te behouden, vanaf de late 19^e eeuw onder tsaar Alexander III volledig is getransformeerd in een politiestaat. De 18^e eeuw en de vroege 19^e eeuw worden door Pipes voorgesteld als een langzame overgang van een autocratisch patrimoniaal Rusland naar een autocratisch bureaucratisch Rusland, dat zich dus uiteindelijk ontwikkelde tot een proto-totalitaire politiestaat. Die politiestaat vormde de leerschool voor de revolutionairen die het poogde te onderdrukken. Toen de Bolsjewisten eenmaal de macht grepen begonnen zij onmiddellijk de Russische politiestaat opnieuw op te bouwen en te verbeteren. Stalin was het belangrijkste voorbeeld van zo'n Bolsjewiek die aan den lijve de tsaristische politiestaat had ondervonden, en het systeem perfectioneerde toen hij aan de macht kwam. Daarmee was dit werk van Pipes vooral een grote waarschuwing dat de Sovjet-Unie almaar totalitairder zou worden en haar repressieve methoden zou perfectioneren – een soort omgekeerde *Whig history* van Rusland over een neerwaartse spiraal van onderdrukking en autocratie. Pipes was dan ook een fel tegenstander van de *Detente* in de jaren '70.

De reactie kwam iets later, in 1976, van Edward Keenan. Hij publiceerde een eveneens radicale visie op de Russische geschiedenis in zijn artikel *Muscovite Political Folkways*.²³ De visie die hij uiteen zette stond haaks op die van Pipes en werd vanaf de jaren '80 pas echt verspreid onder studenten en academici

¹⁷ R. Pipes, *Russia under the Old Regime* (New York 1974).

¹⁸ R. Pipes, *Russia under the Old Regime* (New York 1974) 65-67.

¹⁹ Pipes, *Russia under the Old Regime*, 74.

²⁰ *Ibidem*, 82.

²¹ *Ibidem*, 85.

²² *Ibidem*, 281-316.

²³ E. Keenan, 'Muscovite Political Folkways', *The Russian Review* vol. 45 (1986) 115-181.

en is sindsdien de basis voor de dominante visie geworden, die in deze scriptie ter discussie wordt gesteld.

Net als Pipes erkent Keenan dat de geografische omstandigheden waarin Moskovië zich bevond een belangrijke factor was voor de eigenzinnige ontwikkeling van het land ten opzichte van de andere Europese staten. Keenan is echter niet van mening dat Moskovië sterk beïnvloedt werd door de Mongolen of door de Byzantijnen. De Moskovische politieke cultuur was volgens Keenan *sui generis*, die haar oorsprong had in de manier waarop de boeren gemeenschappen zich al eeuwenlang handhaafden in het harde klimaat van noordoost Europa. Het Moskovische politieke klimaat werd daarom ook beheerst door conservatieve clans, gericht op stabiliteit en controle waarbij het individuele belang ondergeschikt was aan het collectieve belang.²⁴ Keenan is dan ook van mening dat bij de bestudering van de Russische ontwikkeling ten opzichte van Europa er niet uitgegaan moet worden van de *'deprivation thesis'*, die vooral poogt te verklaren waarom bepaalde Europese ontwikkelingen zich *niet* in Rusland voordeden, en die nog sterk terugkomt in de verklaringen van Pipes. In plaats daarvan probeert Keenan te verklaren wat zich *wel* ontwikkelde in Rusland.²⁵

De politieke clans domineerden het leger en de agrarische economie en kwamen zo ook te domineren in de bureaucratie en aan het hof. Familiale banden en netwerken domineerden dus de politiek die in essentie 'oligarchisch' was. De rol van de tsaren hierin was vergelijkbaar met die van dorpsoudste in de boerengemeenschappen die de machtsbalans tussen de verschillende clans moest bewaren. De autocratische uitstraling van de tsaren was volgens Keenan vooral een politiek ritueel en symbolisch fenomeen dat de Russische elites bewust gecreëerd hadden om stabiliteit uit te stralen naar het volk en om tegemoet te komen aan de Orthodoxe religieuze opvattingen over politiek. In werkelijkheid was de macht van de tsaren echter zeer beperkt en werd Rusland geleid door oligarchische clans en de voornaamste families aan het hof. Peter de Grote's hervormingen moeten daarom ook geïnterpreteerd worden als een poging om de oligarchische cultuur te doorbreken – wat hem slechts ten dele gelukt zou zijn. Niettemin bleef autocratie in Rusland een bewust geconstrueerde 'mythe' die historici honderden jaren misleid zou hebben.²⁶

Volgens Keenan deden de Russische edelen, de heersende families en de bureaucratie er alles aan om hun 'geheim' te verbergen, dat wil zeggen hun daadwerkelijke macht, om de autocratische mythe in stand te houden in zowel het binnenland als het buitenland. Dit had allemaal het doel om in het binnenland stabiliteit en controle uit te stralen en zo de kans op politieke chaos te minimaliseren en om het buitenland te imponeren en te intimideren.

²⁴ E. Keenan, 'Muscovite Political Folkways', *The Russian Review* vol. 45 (1986) 136.

²⁵ Keenan, 'Muscovite Political Folkways', 130.

²⁶ *Ibidem*, 132.

*'It was the idea of a strong tsar that was essential both to the princely clans and to the non-princely bureaucrats as the warrant of their own power and of the legitimacy of their own position – and as protection against one another.'*²⁷

Keenan stelt zelfs dat deze mythe, en het in stand houden ervan, zo ver ging dat buitenlanders – vooral Europeanen – in Rusland bewust misleid werden om ze te laten geloven in de absolute macht van de autocratische tsaar:

And it was their own need for a strong tsar that led them to deceive others – particularly foreigners-about the true extent of the power of the grand prince, whom we know often to have been a minor, or sickly, or uninterested in rule, but who is described as "the most powerful prince in the universe," etc. Most of these ambassadors, of course, were carefully secluded by means of the peculiar *de luxe* house arrest traditionally imposed upon official visitors in Muscovy, but they did, on occasion, have moments of personal contact with leading boyars. From them, however, the visitors learned next to nothing of how Muscovite politics was really played.²⁸

Kortom, alles wat Europese diplomaten, ambassadeurs en reizigers observeerden in Moskovië en Rusland was een groot toneelstuk opgevoerd door de Russische edelen met de tsaar als hoofdrolspeler. Keenan zet alle Europese bezoekers uit de 16^e, de 17^e en de 18^e eeuwen – de reizigers, de ambassadeurs, handelaren en diplomaten – impliciet weg als naïevelingen die zich hebben laten misleiden en daarmee impliceert hij ook dat een vracht aan primair bronmateriaal dat door deze mensen achtergelaten is geen enkele waardevolle informatie bevat met betrekking tot dit onderwerp. De stelling van Keenan begint hierdoor een klein beetje naar een complottheorie te neigen, dat alle bewijzen die het tegendeel aantonen categorisch wegzet als onecht of onbetrouwbaar. Toch dwingt de visie van Keenan, net als complottheorieën overigens, om vanuit een tegendraads perspectief te kijken en de bronnen nog eens zeer kritisch te bestuderen.

Keenan's visie werd verder uiteengezet door andere historici in de jaren '90, de zogenaamde *Harvard group* – van de universiteit waar Keenan doceerde. Zij gingen met zijn stellingen veel verder dan Keenan zelf waarschijnlijk bedoeld had. In hun pogingen aan te tonen hoe sterk de macht van de tsaren beperkt werd door de Bojaren en de adellijke families begonnen deze historici Rusland steeds meer voor te stellen als een kiesmonarchie waar zelfs gelijkheid voor de wet bestond en waar het recht op bezit al verankerd in de samenleving was en dat de grootgrondbezitters een vergelijkbare rol vervulden als de Engelse *gentry*. Autocratie, despotisme en tsarisme waren slechts een façade die door de Europeanen zelf maar wat graag geloofd werd. Waar Keenan dus aanvankelijk Moskovië nog voorstelde als *sui generis*, daar

²⁷ Keenan, 'Muscovite Political Folkways', 142.

²⁸ *Ibidem*, 142-143.

gingen zijn volgelingen zo ver door bijna te stellen dat het eigenlijk een vrij normale Europese staat was die de schijn ophield iets anders te zijn naar Europa toe.

Marshall Poe, onder andere verbonden aan Harvard als historicus, verwierp in zijn artikel *The Truth About Muscovy*²⁹ deze interpretaties die volgens hem voortkwamen uit de politieke context van de *Perestrojka* en het einde van de Koude Oorlog. Keenan en de zogenaamde *Harvard group* probeerden de *Perestrojka* in de Sovjet-Unie te duiden door te stellen dat Rusland in wezen altijd al oligarchisch geweest was, met de tsaar als 'partijvoorzitter'. Poe verwijt Keenan en de *Harvard group* ook politieke correctheid: als voorstanders van de detente en de toenadering tussen het Westen en Rusland zouden ze Rusland als minder bedreigend, niet despotisch en gericht op zelfbehoud willen neerzetten. Rusland zou twee gezichten hebben: het één was bedreigend en agressief maar tegelijkertijd een mythe, en het ware gezicht van Rusland was goedaardig en gericht op zelfbescherming. Volgens Poe druist deze hele visie in tegen de werkelijkheid en vooral ook tegen vrijwel alle observaties die Europese bezoekers in Rusland hebben opgetekend.

Volgens Poe moeten we juist naar de observaties van Europeanen kijken om een beter beeld te krijgen van Moskovië en Rusland in de geschiedenis en hoe dit land nu werkelijk een onderdeel van Europa was. Poe is van mening dat Moskovië wel degelijk despotisch en autocratisch was, dat ook Europeanen dit observeerden, maar dat despotisme en autocratie niet per se tirannie betekende zoals de Totalitaire school van Richard Pipes beweerde.³⁰

Poe heeft zijn visie vervolgens uitgebreid met het boek *The Russian Moment in World History*³¹ waarin hij kort maar krachtig zijn interpretatie voor de gehele geschiedenis van Rusland uiteen zette. Daarin rekent Poe onder andere af met een aantal historische mythen, waaronder de bewering dat Rusland een Europees land zou zijn.³² Net als Keenan beschouwt hij Rusland als *sui generis*, en hij trekt enkele parallellen tussen de Europese kolonisten in Noord-Amerika en de Slavische volkeren die zich in Noordoost Europa vestigden. De Slavische volken zouden zich in de vroege middeleeuwen bewust hebben gevestigd in deze gebieden om zich af te zonderen van alle dreigingen en oorlogen in Europa, en ze zochten daarom de ruimte op in gebieden waar geen weldenkend persoon vrijwillig zou gaan wonen. Het klimaat was er hard, het land onvruchtbaar en het waren behoorlijk geïsoleerde gebieden. Die isolatie bood echter wel veiligheid. De Slavische volken leerden omgaan

²⁹ M. Poe, 'The Truth about Muscovy', *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 3:3 (2002) 1-14.

³⁰ M. Poe, 'The Truth about Muscovy', *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 3:3 (2002) 8.

³¹ M. Poe, *The Russian Moment in World History* (Pinceton 2003).

³² M. Poe, *The Russian Moment in World History* (Pinceton 2003) 4.

met het klimaat en ontwikkelden landbouwmethodes die geschikt waren voor het land. De enorme bossen vormden een belangrijke bron van grondstoffen, maar het bestaan in dit deel van de wereld bleef relatief armoedig en hard.³³

De Slavische volkeren ontwikkelden wel handelsnetwerken en kwamen zo ook in aanraking met de Vikingen, aan wie ze de transformatie naar Rus' te danken hebben gehad. Ondanks handelscontacten met andere delen van de wereld bleef ook Rus' zeer geïsoleerd en kreeg ook niks mee van de Europese culturen. Het rijk van Rus' had nooit tot de Grieks-Romeinse invloedssfeer behoord, de Karolingen en de Franken hadden het nooit overgenomen en ook de Renaissance ideeën hebben Rus' en Moskovië nooit bereikt. Het enige dat Rus' wel bereikte was het Christendom, en dan in de Byzantijnse vorm – maar vertaald vanuit het Grieks naar het Kerkslavisch. Andere Byzantijnse ideeën of teksten hebben Rus' ook nooit bereikt. De invloed vanuit Azië was eveneens gering. Net als Keenan is Poe van mening dat de beruchte 'Tatar yoke' hypothese, die stelt dat de Mongoolse overheersing van Rus' tussen de 13^e en de 15^e eeuw de oorzaak is van het 'Aziatische' karakter van Rusland en het despotisme, een mythe is. De invloed van de Mongools-Tataarse overheersing was minimaal omdat het vooral een tribuutrelatie was en er nauwelijks sprake was van echte overheersing. Rus' was simpelweg niet interessant genoeg voor de Mongolen om zich er meer mee te bemoeien dan strikt noodzakelijk was. Poe erkent wel dat de Moskovische vorsten wel degelijk zaken leerden of kopieerden van hun Tataarse burens, maar dit betroffen vooral praktische militaire en administratieve zaken en de culturele invloed was nihil.³⁴

Poe ziet Rus' en het latere Moskovië als een uniek product van Slavische pioniers die eeuwenlang in isolatie van de rest van de wereld hebben verkeerd. Vanwege het Christendom stond de Europese beschaving wel dichterbij Moskovië en Rusland dan de Aziatische culturen, maar ook hierbij moet gezegd worden dat er een enorme kloof bestond tussen het Latijnse Katholicisme en de Russische Orthodoxie. Poe concludeert daarom dat Rusland een geheel unieke ontwikkeling in bijna volledige isolatie heeft doorgemaakt, die los stond van de Europese beschaving. Het is slechts een kwestie van toeval dat een deel van Rusland geografisch wordt gerekend tot het Europese continent en datzelfde geldt voor het 'Aziatische' deel van Rusland omdat Europeanen geheel willekeurig het overgrote deel van de Euraziatische landmassa 'Azië' hebben genoemd.

Poe wijst naar de verhuizing van Slavische volkeren richting het verre oosten en noorden, waar het klimaat hard was, het bestaan armoedig, maar waar ook stabiliteit en veiligheid waren in een tijd dat er in Europa vooral oorlog

³³ Poe, *The Russian Moment in World History*, 10-28.

³⁴ *Ibidem*, 29-46.

was. In dit geïsoleerde deel van de wereld heeft het Russische volk eeuwenlang door de geschiedenis ongestoord kunnen 'slaapwandelen', en bleef de samenleving relatief eenvoudig, namelijk een kleine militaire elite, wat stedelingen en een hele hoop boeren. *'Had things remained unchanged, this typical premodern arrangement – a warrior elite living off trading towns and peasants – would not have presented a significant problem.'*³⁵

Maar dat was niet het geval. In de late middeleeuwen ontstonden er vroegmoderne Europese staten, die steeds groter en bedreigender werden, en Moskovië was inmiddels zo groot geworden dat het grensde aan Polen, Zweden, Oostenrijk en het Ottomaanse Rijk. Hoe groter Rusland werd, des te kwetsbaarder het was voor buitenlandse invasies. Moskovië wilde Europa, op haar technologische uitvindingen na, zo veel mogelijk op afstand houden. Het verklaart volgens Poe ook de ideologische eenheid, de slaafsheid, van de Russische adel: *'Autocracy proved important because it provided the warrior elite with what military planners call unity of command. The tsar and his advisors commanded, the ruling class (the "slaves" just mentioned) executed, and the mass of unorganized peasants complied or suffered the consequences.'*³⁶

In Moskovië was deze autocratische macht wettelijk onbeperkt, dat zijn alle historici met elkaar eens. Dat betekent dus, ongeacht de machtsverhoudingen aan het hof, de tsaar was te allen tijde gelegitimeerd om alle macht op te eisen en te doen wat hij wilde.

Of course, there is no such thing as the unconditional rule of one (any more than there is the rule of one); there are always conditions (whatever they may be called), and even absolute rulers never rule alone but rather in cooperation with other elites. This fact has led some historians to speculate that all autocracies are, in reality, limited oligarchies. Some may be, but not the Muscovite one. In the Russian case, the autocrat was formally unlimited by any but divine law. Certainly the autocrat's hand was stayed by custom, but this is hardly enforceable law.³⁷

We hebben bijzonder weinig bronnen die inzicht geven in de Moskovische politiek. Het weinige bronmateriaal dat er is bestaat vooral uit de observaties van buitenlanders.

In Muscovite documents, the tsar was always referred to as *gosudar'* (master); his elite servitors – those directly under his protection – styled themselves *kholopy* (slaves); (...) Muscovite rulers seemed quite willing to play this role, for they treated their subjects as "slaves" –

³⁵ Poe, *The Russian Moment in World History*, 42.

³⁶ *Ibidem*, 52.

³⁷ *Ibidem*, 50-51.

ordering them about, punishing them at will, and even executing them with impunity.³⁸

Natuurlijk regeerden de tsaren samen met bepaalde elites, ook volgens Poe, maar hier komt zijn slaven-metafoor van pas. De absolute macht lag bij de tsaar, de autocraat. De elites oefenden op bepaalde zaken invloed uit, maar uiteindelijk waren zij dienaren, wat ze volledig accepteerden omdat, in tegenstelling tot Europese staten, de belangen van de Russische edelen, de tsaar, en de staat niet tegenover elkaar stonden maar hetzelfde waren.³⁹ In dat opzicht zijn Poe en Keenan het dus juist met elkaar eens: de Russische elite had een gezamenlijk belang in het minimaliseren van openlijke strijd om de macht aan het hof, terwijl in bijvoorbeeld Europese landen als Engeland en Frankrijk botsingen tussen parlement en vorst bijna de norm waren.

Living in a democratic culture that prizes personal freedom, Westerners have difficulty understanding how such a state of affairs could exist. How, we wonder, could men willingly bind themselves into political slavery? Isn't such an act somehow contrary to human nature? Quite the opposite.⁴⁰

Poe en Keenan verschillen in mening over wat dit gemeenschappelijke belang inhield voor de Moskovische politiek en de machtsverhoudingen. Waar Keenan concludeerde dat het hof dus gedomineerd werd door oligarchische coalities die hun invloed uitoefenden op de tsaar, komt Poe juist met de conclusie dat alle macht in handen werd gelegd van de tsaar. Volgens Poe was het was in het belang van de bojaren zelf om zich neer te leggen bij de absolute macht van de tsaar omdat zij die macht ten eerste namens de tsaar mochten uitoefenen, en ten tweede omdat de tsaar zo in staat was om de besluiten te nemen die nodig waren om de belangen van de Russische staat, waartoe de bojaren behoorden, te verdedigen tegen zowel interne bedreigingen als externe bedreigingen vanuit het Islamitische Ottomaanse Rijk en het gevreesde Europa. *'With the advantage of unity of command, autocracy enabled the warrior class to undertake reforms that more complicated and fragile political systems could not safely attempt.'*⁴¹

De kern van dit meningsverschil tussen Poe en Keenan komt eigenlijk neer op hoe zij dus aankijken tegen de buitenlandse bronnen. Poe is in dat opzicht erg pragmatisch: er zijn nu eenmaal weinig Moskovische bronnen hierover en dus zullen historici het moeten doen met de bronnen die er wel zijn. Op zich heeft Poe daarmee een punt dat we nu eenmaal de geschiedenis moeten schrijven op basis van bronmateriaal. Maar Keenan heeft ook een sterk punt

³⁸ M. Poe, 'The Truth about Muscovy', *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 3:3 (2002) 9.

³⁹ Poe, *The Russian Moment in World History*, 52.

⁴⁰ *Ibidem*, 51.

⁴¹ *Ibidem*, 53.

door te stellen dat die buitenlandse bronnen helemaal niet de werkelijkheid hoeven weer te geven.

De zwakte van Keenan's benadering is echter ook een bronnenprobleem, want zijn benadering lijkt op een magere hoeveelheid bronnen te zijn gebaseerd. Zijn latere volgelingen hebben daarom vooral onderzoek gedaan naar de Russische aristocratische families aan het hof, politieke benoemingen door de tsaar en de verdeling van machtsposities.

II

Alle wegen leiden naar Moskou

Omdat dit debat uiteindelijk vooral een debat is over historische bronnen heb ik besloten om een aantal van deze bronnen zelf nader te onderzoeken. De bronnen die ik heb gebruikt zijn twee buitenlandse bronnen: gewaardeerd door Poe, verworpen door Keenan.

De bronnen of reisverslagen die centraal staan in deze scriptie zijn *Notes on Muscovite Affairs (Rerum Muscoviticarum Commentarii)*⁴² van Sigismund von Herberstein uit 1549, *Moscovische Reyse*⁴³ van Nicolaas Witsen uit 1665. Het journaal van Herberstein is zeer bekend onder historici. Het reisverslag van Nicolaas Witsen is bekend onder Nederlandse historici, maar niet zo bekend onder de Britse en Amerikaanse historici.

Het reisverslag van Sigismund von Herberstein was het eerste Europese reisverslag dat over Moskovië geschreven is en legde de basis in Europa voor een beeld van Rusland dat eigenlijk nooit helemaal verdwenen is. Marshall Poe hecht grote waarde aan deze bron en deze kan dan ook niet ontbreken in een studie naar vroegmoderne Europese observaties in Rusland.

Het verslag van Nicolaas Witsen is van waarde omdat hij niet alleen diplomaat was, maar ook nog eens een bevlogen wetenschapper die vooral Rusland en het Oosten wilde ontdekken. De familie Witsen was een Amsterdamse koopmansfamilie die al enkele decennia geïnteresseerd was in de Russische exportmarkt en verscheidene verzoeken had ingediend bij de tsaar om toestemming te krijgen om door Rusland te reizen. De Hollandse kooplieden waren in een concurrentiestrijd verwickeld met de Engelsen om het monopolie op de Russische markten. In 1620 verkreeg de familie Witsen een octrooi om in Rusland handel te mogen drijven, een uniek privilege.⁴⁴ Nicolaas Witsen vertrok uiteindelijk in 1664 naar Moskovië, niet als koopman en ook niet eens om de handelsbetrekkingen tussen de familie Witsen en Moskovië te onderhouden, maar als diplomaat omdat zijn vader inmiddels burgemeester van Amsterdam was en daarmee een van de belangrijkste bestuurders van Holland en de Republiek. Witsen had echter weinig belangstelling voor diplomatie of handel, maar wel voor 'oosterse' culturen

⁴² S. Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. I & II*, R. H. Major ed. (Londen 1852).

⁴³ N. Witsen, *Moscovische Reyse 1664-1665 Deel I, II, III*, TH. J. G. Locher & P. De Buck ed. (Den Haag 1966).

⁴⁴ N. Witsen, *Moscovische Reyse 1664-1665 Deel I, II, III*, TH. J. G. Locher & P. De Buck ed. (Den Haag 1966) XLVII.

en volgde lessen van de orientalist Jacobus Golius. Witsen wilde dolgraag naar Rusland om daar zijn opgedane kennis te toetsen. De observaties van Witsen bieden daarom een interessant en onderzoekend perspectief op Rusland, vergelijkbaar met dat van Herberstein maar dan iets meer dan honderd jaar later.

DE ROOMSE AMBASSADES, 1517 – 1526

Het is onmogelijk om de twee reisverslagen in hun geheel te behandelen in deze scriptie omdat ze elk zo'n 200 á 300 pagina's tekst beslaan. Het zijn volwaardige boeken. Bovendien is dat ook niet nodig voor deze scriptie. Voor mijn scriptie is het van belang om me te concentreren op die passages die zonder de intentie te hebben iets te zeggen over de Moskovische politiek, toch iets zeggen over de Moskovische politiek.

Daarom zijn passages waarin zou staan 'de tsaar is de almachtige despoot die over alles en iedereen heerst' ook niet echt interessant voor mijn scriptie, omdat ze inderdaad, zoals Keenan terecht stelt, niets zeggen over de werkelijke macht van de tsaren. Daarnaast verliezen zulke uitspraken ook hun betrouwbaarheid omdat het heel nadrukkelijk politieke uitspraken kunnen zijn die met een bepaald doel gedaan zijn, namelijk ofwel de tsaar neerzetten als tiran of juist ter ondersteuning van

de tsaristische macht. Wat wel interessant is voor deze scriptie is om in deze bronnen te zoeken naar zaken waaruit de macht van de tsaren blijkt, of juist het tegendeel, waaruit het despotisme blijkt en waaruit de tegenstellingen met Europa blijken. Dit soort passages waarin de auteurs onbedoeld heel veel zeggen over de Russische politiek en cultuur zijn ook interessant omdat ze betrouwbaarder zijn juist omdat ze hoogst waarschijnlijk zonder verdere politieke of ideologische bijbedoelingen zijn opgeschreven.

De eerste bron die ik hier ga analyseren is het reisverslag *Notes on Muscovite Affairs*⁴⁵ van Sigismund von Herberstein. Omdat hij eigenlijk als eerste ambassadeur naar Rusland zijn ervaringen in het land opschreef wordt hij vaak beschouwd als de 'Discoverer of Russia'⁴⁶ en zijn werk wordt nog altijd veel bestudeerd door historici omdat het een van de weinige gedetailleerde observaties is van het middeleeuwse Rusland en de verschillende volken aan de rand van Europa. Herberstein was tot tweemaal toe ambassadeur in Rusland, in 1517 en in 1526. Tijdens beide missies werd Herberstein door de Heilige Roomse keizer gestuurd. In 1517 door Maximiliaan⁴⁷ met als doel te bemiddelen tussen de koning van Polen en de grootvorst van Moskou, die enkele jaren daarvoor het vorstendom Smolensk op Polen heroverd had, en om dus de vrede te sluiten. In 1526 werd Herberstein na een bezoek aan

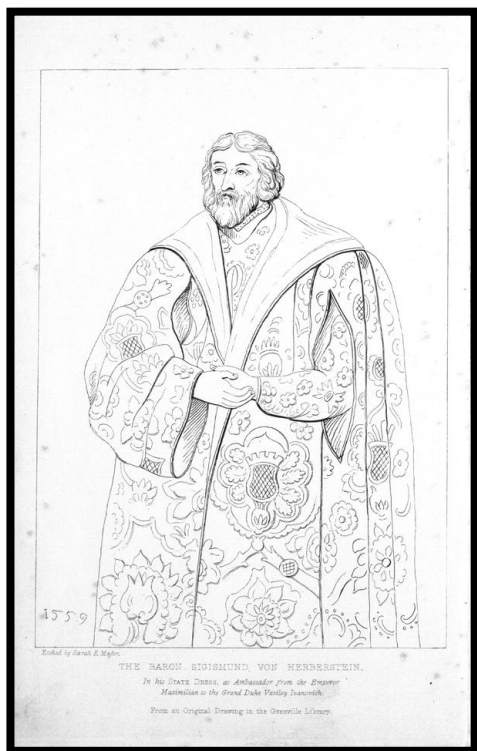

Figure 1 Baron Sigismund von Herberstein

⁴⁵ S. Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. I & II*, R. H. Major ed. (Londen 1852).

⁴⁶ S. Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. I*, R. H. Major ed. (Londen 1852) 14.

⁴⁷ Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. II*, 143.

Hongarije door Karel V en diens broer Ferdinand, aartshertog van Oostenrijk, opnieuw naar Moskou gestuurd om de gemaakte overeenkomsten in 1517 nogmaals te bevestigen.⁴⁸

Von Herberstein heeft daarom dus Vasili III tweemaal ontmoet, die toen al de titels 'Koning van alle Russen', tsaar en keizer voerde.⁴⁹ Vasili III was de zoon en opvolger van Ivan de Grote, en leunde vooral op de prestaties uit het verleden van zijn voorgangers, met name die van Vasili II die na een burgeroorlog de positie van Moskovië en de dynastie versterkte en Ivan de Grote die met de verovering van Novgorod Moskovië definitief het belangrijkste vorstendom van Rus' maakte. Bovendien voerde hij het *Pomest'e* systeem in waardoor de grootvorst, hoewel nog altijd zonder een eigen leger, permanent kon rekenen op de troepen van zijn dienstadel. Onder Vasili III werd deze dienstadel, die voor zijn status en bezittingen volledig afhankelijk was van de grootvorst, echt dominant aan het hof ten opzichte van de onafhankelijke bojarengeslachten. Een groot deel van de bojaren aan het hof van Vasili III waren, in juridische zin, al dienaren van de kroon.⁵⁰

Volgens Keenan was de grootvorst min of meer een acteur die van de bojaren de rol moest spelen van almachtige vorst die hij in werkelijkheid helemaal niet was. Een van Keenans volgelingen, historicus Donald Ostrowski (Harvard), trok die visie zelfs zo ver door dat hij concludeerde dat Vasili III geen enkel belangrijk besluit kon nemen zonder instemming van de Bojarendoema, dat een imitatie zou zijn van de Tartaars-Mongoolse manier van besturen door middel van een raad van clanleiders. Volgens deze visie functioneerde Moskovië praktisch als een constitutionele monarchie.⁵¹ Dit komt echter niet overeen met het beeld dat Sigismund von Herberstein schetste.

Von Herberstein was zowel een ervaren ambassadeur die voor verschillende vorsten heeft gewerkt en verschillende missies heeft volbracht door heel Oost-Europa. In zijn teksten maakte hij dan ook regelmatig vergelijkingen met wat hij had meegemaakt of gezien elders in Oost-Europa. Herberstein was een intelligent en kritisch denker die in zijn beschrijvingen zich ervan bewust was dat niet alle informatie die hem toekwam even betrouwbaar was. Dit blijkt uit meerdere passages. De belangrijkste hiervan is Herberstein's beschrijving van de taferelen rondom zijn aankomst en ontvangst in Moskou:

But on approaching the Kremlin fell into so great a crowd, that in spite of the exertions of our attendants, we had much difficulty in passing through. For it is a custom amongst these people, that on all

⁴⁸ Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. II*, 162-167.

⁴⁹ Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. I*, 33.

⁵⁰ Donald Ostrowski, 'The Growth of Muscovy (1462-1533)', in: Maureen Perrie (ed.), *The Cambridge History of Russia Vol. I From Early Rus' to 1689* (Cambridge 2006) 213-239, 225.

⁵¹ Ostrowski, 'The Growth of Muscovy (1462-1533)', 217.

occasions when distinguished ambassadors from foreign kings and princes are to be conducted to the court, the lower class of nobles, stipendiaries and soldiers, assemble together by command of the prince, from the neighbouring and surrounding districts. All the taverns and shops of the city are on such occasions shut up, all buyers and sellers are expelled from the market place, and the citizens gather together to the scene of display from all quarters. The result of this is, that the power of the prince appears very great in the eyes of foreigners, from such an immense concourse of men as his subjects; while, on the other hand, his dignity is made apparent to all his subjects, when they see such embassies sent to him by foreign princes.⁵²

Uit deze passage blijkt dat Herberstein zich ervan bewust is hoe de Moskovieten bewust machtsvertoon gebruikten om indruk te maken op zowel buitenlanders als de eigen onderdanen. Maar ook over de reis via Smolensk richting Moskou, onder Russische begeleiding, laat Herberstein merken dat hij zich niet makkelijk voor de gek liet houden. Herberstein beklagde zich dat de gidsen die hem zogenaamd naar Moskou moesten begeleiden, de reis constant vertraagden door telkens rustdagen te nemen en het vervolg van de reis zo lang mogelijk uit te stellen met tal van smoezen. Von Herberstein besloot daarom om zonder zijn gidsen door te reizen die hem uit alle macht probeerden tegen te houden. *'What art thou doing, Sigismund? Why, in pursuance of thine own will, dost thou venture to advance in a strange country against the command of its sovereign?'*, waarop Herberstein antwoordde *'I am not accustomed to live in woods like wild beasts, but under shelter amongst men. The ambassadors of your sovereign have passed through my master's kingdom at their own pleasure, and have been conducted through cities, towns and villages; let the same privilege be granted to me'*.⁵³

De gidsen moesten toegeven dat ze de boel vertraagd hadden om redenen die Von Herberstein niet serieus nam en hij zette zijn koers naar Smolensk voort. Herberstein is zich in dit reisverslag altijd bewust dat hij een onderscheid moet maken tussen de informatie die hij zelf heeft kunnen waarnemen en wat hij van anderen heeft gehoord, en dat zij niet per se de waarheid vertelden. Dit soort anekdotes begint Herberstein vaak met iets als *'The story, or I should more correctly call it the fable, runs that...'*⁵⁴(Vol. II 41) of een vergelijkbare constructie.

⁵² Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. II*, 123.

⁵³ *Ibidem*, 116.

⁵⁴ *Ibidem*, 41.

Als het zo zou zijn dat de Russen buitenlandse ambassadeurs poogden te imponeren en misleiden, dan zijn ze er in ieder geval bij Herberstein niet in geslaagd om te voorkomen dat hem een verhaal ter oren kwam waarin de zittende vorst Vasili III bepaald geen heldhaftige rol speelde. In 1521 werd de Khan van Kazan, een vazal van Vasili III, afgezet en vervangen door Sahib Girei, de broer van Khan Mohammed Girei – de leider van het machtige Krim Khanaat. De daaruit volgende alliantie tussen het Krim Khanaat en Kazan keerde zich tegen Moskovië. Het leger van Mohammed Girei stak de Don over en rukte samen met Sahib Girei op naar Moskou. *‘Vasiley, finding himself unequal to engage with so powerful an enemy, fled from Moscow, leaving his half brother Peter⁵⁵, a descendant of the kings of Tartary, together with some other noblemen, with a garrison to defend the fortress.’⁵⁶* Maar Vasili vluchtte niet alleen, hij zou zich als een lafaard gedragen hebben. *‘So great was his fright, that he is said in his despair to have hidden himself for some time under a haystack.’⁵⁷* Het resultaat was dat Moskou gedwongen werd om tribuut te betalen aan Mohammed Girei.

Figure 2 Tsaar Vasili III

Mijn punt, dat Herberstein een intelligent en kritische observatie heeft gedaan die niet zomaar te negeren is als een slecht geïnformeerde toerist, is nu gemaakt. Vervolgens blijkt uit de observaties van Herberstein dat de these van Keenan en de Harvard School niet helemaal overeenkomt met de bronnen.

Zo is Von Herberstein zich ook bewust van de ongemakkelijke geografische ligging van Moskou ten opzichte van Europa. *‘Moscow has a very eastward position among the other cities of the north, (...) we reached Moscow, situated, if not in Asia, at any rate on the very extreme confines of Europe, where it joins Asia’⁵⁸*, merkte hij op. Een andere interessante passage gaat over de slaafse houding van het hof van Vasili III:

Although, however, the prince Vasiley is thus most unsuccessful in war, he is, nevertheless, constantly being praised by his courtiers as if he had brought things to a happy issue; and on occasions when scarcely half his army has returned home, they have told him that not a man was lost in battle.⁵⁹

⁵⁵ Peter Ibraimov, geboren als Kudai Kul, was een prins van Kazan die opgroeide aan het hof van Ivan III, samen met Vasili, en zich tot het Christendom bekeerd had.

⁵⁶ Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. II*, 61.

⁵⁷ *Ibidem*, 62.

⁵⁸ *Ibidem*, 4.

⁵⁹ Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. I*, 30.

In eerste instantie zou dit citaat de stelling van Keenan en de zijnen kunnen ondersteunen, namelijk dat Vasili een soort ceremoniële functie had terwijl de bojarenfamilies de echte macht hadden. Herberstein zou in deze passage dan succesvol misleid zijn door alle ceremonieel en machtsvertoon. Toch ben ik ervan overtuigd, kijkend naar deze bron in het geheel en de grotere historische context, dat dit niet de meest logische verklaring is. De meest logische verklaring zou zijn dat de ware aanbidding van Vasili III wel degelijk een uiting was van zijn absolute macht, hoewel dit niet uitsluit dat het tijdens buitenlandse bezoeken flink werd aangedikt. Zelfs als die macht in de praktijk begrensd werd door oligarchische toestanden, waarvoor inderdaad veel aanwijzingen zijn, dan nog bezat de grootvorst voldoende legitimiteit om alle macht op te eisen – en dat deden de tsaren dan ook. *‘Not one of his counsellors has sufficient authority to dare to oppose him, or even differ from him on any subject. They openly confess that the will of the prince is the will of God.’*⁶⁰

De visie van Marshall Poe ontkent oligarchische tendensen aan het hof van de Moskovische vorsten niet, en is ook van mening dat de tsaren samen met elites heersten, maar uiteindelijk zwaaide de tsaar de scepter. Het hof, de Bojaren en de bojarendoema waarnaar Keenan en zijn opvolgers verwezen (Ostrowski in het bijzonder) als het bewijs van een oligarchisch of zelfs constitutioneel systeem, hadden invloed maar waren volgens Poe niet vergelijkbaar met de aristocratische instituties en standenvergaderingen zoals die in West-Europa bestonden. Daarvoor waren de Russische instituties te informeel, hun bevoegdheden waren nauwelijks bepaald en ze waren vooral een verlengstuk van de vorst.⁶¹

Dat blijkt ook nog eens uit het vervolg van de vorige passage:

In the sway which he holds over his people, he surpasses all the monarchs of the whole world, and has carried out his father’s plan of ejecting all princes and others from the garrisons and fortified places. He certainly grants no fortresses to his relations, nor even puts them in charge of any, but oppresses nearly all of them with close confinement;⁶²

Herberstein beschreef ook hoe iedereen de vorst moest dienen, wat hij ook van hen vroeg. Zo was er ene Vasili Tretiak Dolmatov, die zijn dienstbaarheid moest vervullen door als ambassadeur van Vasili III te dienen aan het hof van keizer Maximiliaan. Dolmatov kon de kosten voor een dergelijke missie niet opbrengen – eenieder die de tsaar moest dienen deed dat op eigen kosten –

⁶⁰ Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. I*, 32.

⁶¹ Marshall Poe, ‘The Central Government and its Institutions’, in: Maureen Perrie (ed.), *The Cambridge History of Russia Vol. I From Early Rus’ to 1689* (Cambridge 2006) 435-463, 459.

⁶² Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. I*, 30.

en hij werd daarop onmiddellijk opgepakt en levenslang opgesloten. Toen Dolmatov stierf confisqueerde Vasili al zijn bezittingen. Een andere Russische ambassadeur aan Karel V moest bij zijn terugkeer in Rusland al het goud en zilver dat de Roomse keizer hem had geschonken afstaan aan Vasili III.⁶³

Dit illustreert de straffeloosheid waarmee de vorst edelen kon vervolgen, beroven en onderdrukken. Vasili III vertoonde alle kenmerken van een despoot, dat wil zeggen een alleenheerser die boven iedere wet, traditie of privilege verheven was. Ook tijdens de ontvangst van Herberstein's ambassade door Vasili III bleek hoe hij regeerde zonder echt tegenwicht: met een wegwuivend handgebaar kon de vorst mensen wegsturen of juist een zitplaats toewijzen, en ook tijdens het diner bepaalde de vorst wie waar zat ten opzichte van hemzelf en hij bepaalde tevens wie welke schaal met eten kreeg.⁶⁴

DE AMSTERDAMSE TOCHT

Figure 3 Nicolaas Witsen

Het journaal van Nicolaas Witsen uit 1665 vertoont grote overeenkomsten met die van Herberstein. Wat het interessant maakt is dat het ruim honderd jaar later geschreven is, maar vooral ook dat Nicolaas Witsen het zelf nooit heeft geschreven met de intentie het te publiceren. Herberstein's verslag is bewust geschreven met het doel mensen te informeren over het verre Rusland, en het is dan ook heel ordelijk gestructureerd met hoofdstukken en thema's. Het journaal van Witsen, *Moscovische Reyse*⁶⁵, diende eigenlijk meer als dagboek met aantekeningen die Witsen zou gebruiken voor zijn latere werk 'Noord en Oost Tatarje'.⁶⁶

In de honderd jaar tussen de journaals is er in Rusland verschrikkelijk veel gebeurd. De aard van het Moskovische rijk was echter redelijk onveranderd gebleven omdat, zelfs (of juist) na de burgeroorlog en buitenlandse bezettingen tussen 1604 en 1613, de Moskovische elites en vorsten de politieke tradities uit de 16^e eeuw probeerden voort te zetten om hun legitimiteit en de stabiliteit vast te kunnen houden in een door oorlog verscheurd rijk. Dit had er alles mee te maken dat de Riurik dynastie inmiddels van het toneel verdwenen

was en werd opgevolgd door de Romanovs. De hele eerste helft van de 17^e eeuw hebben de Romanovs gewerkt aan de legitimering van hun positie en

⁶³ Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. I*, 31.

⁶⁴ Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. II*, 127.

⁶⁵ N. Witsen, *Moscovische Reyse 1664-1665 Deel I, II, III*, TH. J. G. Locher & P. De Buck ed. (Den Haag 1966).

⁶⁶ N. Witsen, *Moscovische Reyse 1664-1665 Deel I*, TH. J. G. Locher & P. De Buck ed. (Den Haag 1966) LII (52).

het herstel van de 'vooroorlogse' orde.⁶⁷ Omdat de Romanovs min of meer zijn 'gekozen' door de andere Bojaren om tsaar te zijn, waren zij relatief invloedrijk onder de eerste Romanov tsaar, Michail I. Toen Nicolaas Witsen het Russische hof bezocht was Michail's zoon, Aleksej Michailovitsj, inmiddels tsaar die de autocratische macht wist te herstellen.⁶⁸ Autocratie herstelde zich dus in de loop van de 17^e eeuw en daarvoor is de bevestiging onder andere te vinden het journaal van Nicolaas Witsen, dat qua inhoud representatief was voor veel andere journaals en reisverslagen over het Moskovie van de 17^e eeuw.

De reden dus dat een 17^e eeuwse journaal over Moskovie erg lijkt op het 16^e eeuwse werk van Herberstein is dus wellicht niet, zoals Keenan beweerde, dat buitenlandse reizigers elkaar kopieerden, maar juist omdat de Moskovische elite in de 17^e eeuw bewust de tradities uit de 16^e eeuw, en de macht, stabiliteit en welvaart die ermee geassocieerd werden, probeerde te herstellen.

Nicolaas Witsen zelf was geboren in een machtige Amsterdamse koopmansfamilie. De grootvader van Nicolaas Witsen, Gerrit Jacobsz. Witsen, was onder andere burgemeester van Den Haag geweest en had grote belangstelling voor de handel met Rusland. Zo had hij ervoor gezorgd dat in 1614 de banden met Rusland werden aangehaald in de hoop om toestemming te krijgen om vrij door Rusland te reizen – die hij overigens nooit gekregen heeft. Omdat de Republiek en Engeland in een hevige concurrentiestrijd waren verwickeld om de handel met Rusland besloten de Staten-Generaal uiteindelijk om wapens te schenken aan de Russen.⁶⁹ De vader van Nicolaas Witsen, Cornelis Jansz., was onder andere burgemeester van Amsterdam geweest en ook nauw betrokken bij diplomatieke- en handelsmissies. Vanwege de positie van zijn vader kon de jonge Nicolaas Witsen mee met de ambassade van Jacob Boreel naar Rusland.⁷⁰

Nicolaas Witsen had echter weinig belangstelling voor handel of diplomatie. De reden dat hij mee wilde was vooral wetenschappelijk van aard. Hij was een student, Orientalist en wilde vooral het Oosten verkennen en ontdekken wat er zich voorbij de Oeral en de Kaspische zee bevond. Nicolaas Witsen was dus jong en onervaren, in tegenstelling tot Herberstein, maar dat compenseerde hij met oprechte belangstelling en een onderzoekende instelling. Zo had Witsen vooraf al zo veel mogelijk studie gedaan over Rusland, onder begeleiding van zijn professor Jacobus Golius, en wist hij het Russische verbod op contacten met de Russische edelen en bevolking te ontwijken.⁷¹

⁶⁷ Poe, 'The Central Government and its Institutions', 442.

⁶⁸ *Ibidem*, 446.

⁶⁹ Witsen, *Moscovische Reyse 1664-1665 Deel I*, XLVII (47).

⁷⁰ *Ibidem*, XLVIII (48).

⁷¹ *Ibidem*, XLIX-L (49-50).

Het ritueel dat Witsen beschreef bij zijn aankomst in Rusland is bijna identiek aan die van Herberstein. Het enige verschil lijkt haast dat in 1526, Moskovië misschien net iets kleiner was dan Europa, en in 1664 was het gebied dat Moskovië effectief controleerde een stuk groter dan heel Europa. Zie ook de kaart van Moskovië in de bijlagen daarvoor.

Net als Herberstein werd Witsen in Rusland onder begeleiding naar Moskou gebracht, met een grote omweg en een hoop vertraging. Op 14 januari noteerde Witsen hierover *'t Grootte feest van 3 koningen was nu aenstaende hier; 'k hadde seer garen my stille na Mosco vervoegt nu om de feest daer te zien, waer wy maer 2 dagen rysens af waren; doch onse prestaef [gidsen] dorste het niet wagen, vreesde voor slagen (...) Uyt Mosco quam nu ordere ons voor den 20en onder de stat niet te brengen.*⁷²

In de tussentijd bracht Witsen een bezoek aan Novgorod, de stad die in 1570 de bloeddorstige toorn van Ivan de Verschrikkelijke over zich heen had gekregen. *'De rivier hier voor de stat vriest in de midden seldom of noyt toe; de Russen seggen, 't is daervan, dat zaar Ioan Vasilewits so veel menschen daerin geslacht heeft: dees bracht se met honderden op de brugh, liet se de hoofden afhacken en verwde soo het water.*⁷³

Net als Herberstein liep ook Witsen tegen het probleem aan van het afstijgen van de paarden. Bij aankomst in Rusland, en de ontvangst door de afgevaardigden van de tsaar, was het zo dat de Russen van buitenlanders verwachtten dat zij als eerste van hun paard afstegen uit respect voor de tsaar. De buitenlandse ambassadeurs op hun beurt weigerden als eerste af te stijgen om de eer van hun eigen vorst hoog te houden. Von Herberstein loste deze crisis, die destijds hartstikke serieus werd genomen, op door voor te stellen om ofwel allebei op het paard te blijven, of tegelijkertijd af te stijgen. De Russen stonden erop dat er afgestegen moest worden, dus zouden de delegaties tegelijkertijd afstijgen. Omdat Herberstein echter te langzaam afsteeg, en de Rus dus eerder op de grond stond, was deze diep beledigd en vond het een sluwe actie van Herberstein.⁷⁴

Waar Herberstein nog gevraagd werd om de tsaar tegemoet te treden op een van de paarden die hem door Moskou werden gegeven, daar moest de ambassade van Boreel zijn eigen koets verlaten en in de koets van de tsaar plaatsnemen, wat hij uiteindelijk schoorvoetend deed. Ook hier was het hele hof toegestroomd om de bezoekers te verwelkomen, al benoemt Witsen aanmerkelijk meer pracht en praal dan Herberstein. *'t quam er op aen, wie eerst*

⁷² Witsen, *Moscovische Reyse 1664-1665 Deel I*, 90.

⁷³ *Ibidem*, 81.

⁷⁴ Von Herberstein, *Notes on Muscovite Affairs Vol. II*, 113-114.

*uijt de slede soude treden om den ander toe te spreken.*⁷⁵ Ook hier ging dat allerminst van een leien dakje en werden er valse spelletjes gespeeld:

Se stonden beyde op: so als Syn Exc. [*Zijne Excellentie=ambassadeur*] de voet op de kant van de slee sette, en de Rus syn voet terug, waerop de ambassadeur niet alleen synen terug, maer gans gong sitten. "Ha", syde de Rus, "dats quade daet"; als niet willen weten, hy syn voet eerst terug hadde gehaelt.⁷⁶

Dit tafereel herhaalde zich nog een paar keer en duurde volgens Witsen ruim een half uur, en het spel voltrok zich te midden van honderden Russische edelen, kooplieden en afgevaardigden. Uiteindelijk werd er een compromis gevonden. Eenmaal ontvangen in Moskou verbleef ook Witsen net als Herberstein in een speciale residentie die hij niet mocht verlaten. *'De Russen nu, ons nog al gelyk als gevangen houdende, vroegen steeds dan dees en geene uyt ons'*.⁷⁷ Zelfs het diner met de tsaar en de bojaren lijkt in honderd jaar onveranderd, al was Witsen er niet enthousiast over. *'t Geback was niet te versmaden (...) 't Was alle eyskout en droog, sonder saus.'*⁷⁸ Ook tsaar Aleksej ontkwam niet aan de droge manier van beschrijven van Witsen: *'De persoon van Zyn Majestyt is seer lijvig, sodat hy de ganse stoel besloeg, en sat of gestampt was'*.⁷⁹

Het ceremoniële of diplomatieke gedeelte van de reis kon Witsen duidelijk maar weinig interesseren. Dat was natuurlijk omdat de ceremonies zo georganiseerd waren dat buitenlandse ambassadeurs inderdaad weinig mee kregen van hoe het er politiek echt aan toe ging aan het hof van de tsaar. Witsen wilde veel liever zelf op pad gaan en het land verkennen en daarbij zoveel mogelijk spreken met Russen zelf. *'Als ick een Rus capteyn na zyn gesontheyt vraegde, antwoorde my: "Door Godt en Keysers genade en gunst (...) ben ick gesont"'*.⁸⁰ Ook in het journaal van Herberstein kwam naar voren dat Russen zowel God als de tsaar dankten voor een goede gezondheid. In datzelfde gesprek zei deze kapitein overigens ook de 'dienaar' te zijn van de tsaar, precies zoals de tsaristische ideologie al zeker honderd jaar voorschreef en wat de essentie vormde van de Russische autocratie. *'Als ick tegen een Rus capteyn seyde: "Ick ben u dienaer"', syde hy: "Ick ben Syn Zaerse Majestyts dienaer; ghy moogt die van u prins van Orangien syn, maar niet van myn!"*⁸¹

Deze passage illustreert precies hoe de Russen tegen politiek aankeken. Iedereen, zelfs edelen zoals een kapitein, zag zichzelf als een dienaar of zelfs

⁷⁵ Witsen, *Moscovische Reyse 1664-1665 Deel II*, 98.

⁷⁶ *Ibidem*, 98.

⁷⁷ *Ibidem*, 105.

⁷⁸ *Ibidem*, 118.

⁷⁹ *Ibidem*, 111.

⁸⁰ Witsen, *Moscovische Reyse 1664-1665 Deel III*, 295.

⁸¹ *Ibidem*, 296.

als slaaf van de tsaar, die uiteindelijk de eigenaar van al het land was en iedereen die er woonde. Dit was een diepgewortelde traditie die door de Russische edelen met trots gedragen werd: het dienen van de tsaar, die volgens de officiële leer de wil van God op aarde uitvoerde, was een enorme eer, in welke positie of functie dan ook. Het dienen van de tsaar stond gelijk aan het dienen van God, een grotere eer was niet mogelijk voor hen die zich wensten te onderscheiden van de eenvoudige boerenbevolking. Deze Russische ‘capteyn’ verraaft in zijn antwoord op Witsen dan ook zijn onvermogen om zich de staat op een andere manier voor te stellen: hij gaat er vanuit dat de Hollandse stadthouders, de Oranjes, net als tsaren de Republiek en haar inwoners als Nicolaas Witsen ‘bezitten’.

Op het beledigen van de tsaar stonden dan ook draconische straffen, en het beledigen van de tsaar kon al zoiets zijn als de man nadoen of imiteren. ‘Voor 20 jaren zyn hier kinderen om hals gebracht, dat zy koninxken speelden; ook haer ouders. (...) ’t Kint wiert geboeyt na Mosco gesonden en onthalt.’⁸² Dit had er vermoedelijk mee te maken dat de tsaristische ideologie voorschreef dat de tsaar door God aangewezen was. Het was geen ambt, het concept *the King’s two bodies* kende men niet in Rusland. Het gevolg was dus dat troonpretendenten zichzelf konden uitroepen tot de ‘ware tsaar’. Dit leidde in 1604 tot een enorme burgeroolog, en het is vermoedelijk daarom dat de Romanovs in de decennia daarna er alles aan deden om dit soort claims te voor te zijn.

Ook in de volgende passage komt de analogie met slavernij en de tsaar als slaveneigenaar sterk naar voren:

De strelsen [Streltsii= musketiers] die de keyser volgen, gaen sonder geweer maer met kleyne teentjens, daermede willende beteecken dat het alle syn slaven syn, die met geen geweer maer met stocken en swepen moeten verdreeven worden.⁸³

Wat Witsen hiermee in modern Nederlands bedoelde te zeggen is dat de *strel’tsii*, de musketiers die de orde in de steden bewaakten en ingezet konden worden als leger, deden in het bijzijn van de tsaar hun wapens weg en droegen stokken en zwepen om de bevolking eraan te herinneren dat ze ‘slaven’ waren, die ook als zodanig behandeld moesten worden. Door het hele journaal blijft de ‘slaafse’ houding van de Russen terugkeren.

Xenofobie is overigens ook een terugkerend fenomeen in beide journaals, al lijkt het vaker voor te komen in het journaal van Witsen. Zowel Keenan als Poe zien hiervoor terecht een verband tussen religie en de kwetsbare geografische ligging van Moskovië, zoals Witsen in een citaat wist samen te vatten: ‘De dag na dit was hier een hoog feest, de ganse nacht en dag luyden de klokken: ’t was de geboorte [verjaardag] van Alex Alexewits, de prins, en de tijd,

⁸² Witsen, *Moscovische Reyse 1664-1665 Deel III*, 296.

⁸³ *Ibidem*, 297.

*wanneer alle onheylige als sy seggen, als Turken, Tarters, Roomse, Evangelissen en alle diet ryk quaet [kwaad] willen en gewilt hebben, vervloekt worden.*⁸⁴

Het mag nu duidelijk zijn dat er een vrij consistent beeld over Moskovië bestaat in de bronnen die Europese bezoekers hebben achtergelaten, namelijk dat Moskovië vooral een autocratisch en despotisch rijk was, centraal geleid door de tsaar. Keenan stelt terecht dat het beeld dat in deze en andere bronnen bestaat niet per se overeen hoeft te komen met de werkelijkheid. Toch zijn er nog altijd een aantal redenen die, bij elkaar opgeteld, er toch op wijzen dat dit soort bronnen wel degelijk heel serieus genomen moeten worden.

De kritiek van Keenan dat westerse ambassadeurs en diplomaten aan Rusland wellicht bevooroordeeld zouden zijn, waarmee hij vooral ook doelde op Herberstein, is niet onderbouwd met bronmateriaal. Toegegeven, het is denkbaar dat Herberstein, ambassadeur in dienst van de Heilige Roomse keizer met directe politieke belangen in Oost-Europa, niet met een politiek neutrale blik op de tsaar van Moskovië naar Moskou afreisde. Maar dit verklaart nog niet waarom dan Nicolaas Witsen, die heel duidelijk niet geïnteresseerd was in politiek, diplomatie of handel, een vrijwel identiek beeld schetste van Moskovië en de tsaar in zijn persoonlijke dagboeken – die ook niet voor publicatie bedoeld waren. Nicolaas Witsen was weliswaar onderdeel van de ambassade van Boreel, maar hij ging vooral mee uit wetenschappelijke overwegingen.

Als de teksten van Herberstein dus worden aangevuld met die van Witsen, staan ze beiden veel sterker tegen de bronkritiek van Keenan. De observaties van de ervaren, maar politiek misschien niet helemaal neutrale diplomaat lijken enorm veel op de observaties van de latere Nicolaas Witsen, die vanuit een hele andere achtergrond in een andere tijd kwam.

Daarnaast was Witsen, juist omdat hij niet de ambassadeur zelf was – zoals Herberstein – maar een jong diplomatiek attaché van een handelsmissie van een relatief kleine staat in vergelijking met het Heilige Roomse Rijk, veel makkelijker in staat om de strikte isolatie die de Russen aan buitenlanders oplegden te omzeilen en contact te zoeken met zowel de gewone bevolking als de hogere Russische kringen. Zo bracht Witsen bijvoorbeeld een bezoek aan de in ongenade gevallen patriarch Nikon die onder huisarrest stond en daarvoor jarenlang de rechterhand was geweest van de tsaar. *'Daer nae, als ick sage dat, wanneer wy om verlof vroegen hier of daerheen te moogen gaen, ons sulx afgeslagen wierdt – 't sij plad, 't sij met uijtvlugten – hebbe ick my selfs verstout stilswijgens een reijse aen te vaerden 't Niwe Ierusalem, 't geen de patriarg boudt'*,⁸⁵ schreef Witsen. Het 'Niwe Ierusalem' refereert aan het klooster waar de

⁸⁴ Witsen, *Moscovische Reyse 1664-1665 Deel II*, 142.

⁸⁵ *Ibidem*, 270.

patriarch verbleef, even buiten Moskou, waar Witsen diep in de nacht op eigen houtje samen met een hulp heen ging.

Voor Herberstein, die zich overigens soms ook wist te onttrekken aan het isolatieregime, moet het veel moeilijker geweest zijn om dergelijke informele contacten te hebben. Hij was immers ambassadeur namens de Heilige Roomse keizer, en daarmee misschien wel de belangrijkste buitenlandse bezoeker die Mosковиë zou ontvangen, al was het maar omdat de tsaar enkel de Heilige Roomse keizer en de Ottomaanse sultan als zijn gelijken zag in de wereld.⁸⁶ Herberstein, als afgevaardigde van de keizer, was dus een man met wat ze in het Engels zouden noemen een *high profile*. Maar ondanks dat was ook Herberstein de Russen vaak te slim af.

Dan is er vervolgens ook nog het punt dat deze twee bronnen qua inhoud representatief zijn voor alle reisverslagen over Mosковиë van Europeanen. Het Mosковиë zoals beschreven in de werken van Herberstein en Witsen komt terug in vrijwel alle bronnen. De kans dat al deze observaties er collectief naast zitten is niet heel erg groot en dat maakt het dan ook nog aannemelijker dat er een kern van waarheid zit in wat er in deze bronnen beweerd wordt. Het feit dat twee heel verschillende mensen tot dezelfde inzichten komen over Mosковиë, en het feit dat er nog veel meer van dit soort bronnen zijn, maakt het toch wel zo dat we dat niet kunnen negeren.

Tot slot is het zo dat het theoretisch mogelijk is, wat Keenan stelt, dat al deze buitenlanders die Mosковиë bezochten en observeerden collectief zijn misleid. Dan zou ik me afvragen of het eigenlijk echt uit zou maken. Als de macht van de tsaar namelijk wettelijk onbegrensd was, en er een soort traditie bestond onder de gehele bevolking om de tsaar als een dienaar van God te beschouwen, en hem te prijzen als de almachtige heerser over alle Russen, met de bevolking als zijn 'slaven', dan is het onvermijdelijk dat dit een werkelijkheid op zichzelf werd, een *self-fulfilling prophecy*. Dus zelfs als Keenan gelijk zou hebben, zou dat er volgens mij toe moeten leiden dat de tsaar de wettelijke, ideologische en religieuze legitimiteit bezat om zijn autocratische status in de praktijk te brengen.

CONCLUSIE

Volgens Edward Keenan, en latere volgers van de *Harvard School*, moeten we Mosковиë als oligarchische of zelfs bijna constitutionele monarchie beschouwen, die uit angst voor politieke instabiliteit de mythe naar zowel de eigen bevolking als het buitenland opwierp dat de tsaar een almachtige autocraat was die streng maar rechtvaardig heerste over het immense Russische Rijk. Het bewijs daarvoor zou te vinden zijn bij de wetten die door

⁸⁶ Witsen, *Moscovische Reyse 1664-1665 Deel III*, 295.

de tsaren uitgevaardigd werden, die altijd een handtekening namens de raad van bojaren bevatten. Bovendien zouden de tsaren meer dan eens volksvergaderingen bijeen geroepen hebben. Volgens deze visie fungeerde de 'bojarendoema', een term die de Russen destijds zelf niet kenden,⁸⁷ als een heuse Raad van State, *Conseil d'Etat* of *Regierung* zoals die in de late middeleeuwen waren ontstaan in de Europese monarchieën. De volksvergaderingen die de tsaren hielden zouden vergelijkbaar zijn met de in Europa bestaande standenvergaderingen, zoals het *Parliament* van Engeland, de *Parlements* van Frankrijk, de Duitse *Landräter* of de Poolse *Sejm*. Bovendien, zo luidt de logica van de *Harvard School*, bestaat 'autocratie' helemaal niet en is het uiteindelijk een vorm van oligarchie waarbij de zogenaamde autocraat de elites en de clans bedient waarop hij leunt. Hoewel Keenan Moskovië, net als Poe, niet zag als een echt Europees rijk, dwingt zijn visie haast tot een vergelijking met andere Europese staten op het moment dat de Russische politieke instituties worden gezien als vergelijkbaar met die in Europa.

Daarmee ben ik het niet helemaal eens omdat de interpretatie van Marshall Poe veel beter in staat is om de Moskovische en Russische geschiedenis te verklaren, en vooral ook de vreemde afwijking van de Europese geschiedenis ervan.

Door de reisverslagen van Sigismund von Herberstein en Nicolaas Witsen te bestuderen is niet alleen duidelijker geworden over wat voor soort bronnen Poe en Keenan het fundamenteel oneens zijn, maar is ook duidelijker geworden wat we er mee kunnen. De combinatie van het bronmateriaal en de argumenten maakt de visie van Marshall Poe aannemelijker. De bronkritiek van Keenan is in zoverre terecht dat het individuele bronnen onderuit zou kunnen halen. Maar de combinatie van verschillende bronnen, met dezelfde inzichten, die vervolgens nog representatief zijn voor veel meer bronnen op dit gebied, heeft mij overtuigd van de betrouwbaarheid van het algemene beeld dat in al deze bronnen naar voren komt.

Als al die bronnen dus worden meegenomen, dan heeft de visie van Marshall Poe een grotere verklarende waarde voor zowel het verloop van de Russische geschiedenis als datgene dat we in de bronnen zelf hebben aangetroffen. Keenan's argumentatie dwingt echter wel tot een zeer kritische beschouwing van zowel de bronnen als de manier waarop historici naar de geschiedenis van Rusland en Moskovië kijken.

⁸⁷ Poe, 'The Central Government and its Institutions', 458.

Bibliografie

Literatuur:

- Bassin, Mark, 'Geographies of Imperial Identity', in: Dominic Lieven (ed.), *The Cambridge History of Russia Vol. II Imperial Russia 1689-1917* (Cambridge 2006) 45-63.
- Figes, O., *Crimea* (Londen 2011).
- Hosking, G., *Russia: People and Empire* (Londen 1998).
- Kappeler A., *The Russian Empire: A multi-ethnic history* (New York 2013).
- Keenan, E., 'Muscovite Political Folkways', *The Russian Review vol. 45* (1986) 115-181.
- Ostrowski, Donald, 'The Growth of Muscovy (1462-1533)', in: Maureen Perrie (ed.), *The Cambridge History of Russia Vol. I From Early Rus' to 1689* (Cambridge 2006) 213-239.
- Pipes, R., *Russia under the Old Regime* (New York 1974).
- Poe, M., 'The Truth about Muscovy', *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* (2002) 1-14.
- Poe, M., *The Russian Moment in World History* (Princeton 2006).
- Poe, Marshall, 'The Central Government and its Institutions', in: Maureen Perrie (ed.), *The Cambridge History of Russia Vol. I From Early Rus' to 1689* (Cambridge 2006) 435-463.
- Ragsdale, Hugh, 'Russian Foreign Policy, 1725-1815', in: Dominic Lieven (ed.), *The Cambridge History of Russia Vol. II Imperial Russia 1689-1917* (Cambridge 2006) 504-529.
- Walicki, A., *The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought* (Londen 1975).

Bronnenpublicaties:

- Catherina II, 'The Instructions of Catherine II to the Legislative Commission of 1767', Documents in Russian History, (versie 27 januari 2009), http://academic.shu.edu/russianhistory/index.php/Catherine_the_Great%27s_Instructions_to_the_Legislative_Commission%2C_1767
- De Custine, Astolphe, *Letters from Russia*, A. Muhlstein ed. (New York 2002).
- NAVO, *Remarks by Russian President Yeltsin* (Mei 1997), <http://www.nato.int/docu/speech/1997/s970527e.htm>
- Von Herberstein, Sigismund, *Notes on Muscovite Affairs Vol. I & II*, R. H. Major ed. (Londen 1852).
- Witsen, Nicolaas, *Moscovische Reyse 1664-1665 Deel I, II, III*, TH. J. G. Locher & P. De Buck ed. (Den Haag 1966).

Afbeeldingen en illustraties:

- Figuur 1: Von Herberstein, Sigismund, *Notes on Muscovite Affairs Vol. II*, R. H. Major ed. (Londen 1852).
- Figuur 2: Von Herberstein, Sigismund, *Notes on Muscovite Affairs Vol. I*, R. H. Major ed. (Londen 1852).
- Figuur 3: Witsen, Nicolaas, *Moscovische Reyse 1664-1665 Deel I*, TH. J. G. Locher & P. De Buck ed. (Den Haag 1966).
- Figuur 4: University of Texas, http://www.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/russian_growth_1300_1796.jpg

Figure 4 Russische expansie